

Tamáská Máté

Túl a kockaházakon

Faluképek a nyolcvanas évekből

Absztrakt: A tanulmány a kockaház témájából kiindulva az 1980-as évek magyar faluképeit mutatja be, egy kiállítás apropóján. A kiállítás anyagát a Hazafias Népfront falufotózási korpusza adja, amely közel 100.000 felvételt tartalmaz, Magyarország szinte minden megyéjéből, elsősorban kisebb falvakról, ritkábban kisvárosokról. A tanulmány alaptézise, hogy a magyar vidéken a klasszikus építészettörténeti kategóriák nem alkalmazhatóak, illetve csak viszonyítási pontként vehetők figyelembe. A nyolcvanas évek megértése ezért másfajta periodizációt feltételez, mint a korabeli modern–posztmodern (benne az organikus építészet) fogalmak sugallnák. Ezért beszélhetünk poszt-kocka korszakról, vagy másként a „tűzépbarokk” koráról. A tanulmány ezen elméleti felvetés mellett egy 2022 őszén a szerző által rendezett kiállítás anyagát mutatja be. A tablókön a korabeli faluképeket idéző fényképanyag mellett a *Körkép* antológiákból válogatott szépirodalmi idézetek szerepelnek, amelyek segítségével a nézőnek a korabeli falusi táj mélyebb értelmezésére nyílik lehetősége.

Kulcsszavak: szocializmus, posztmodern, kockaház, építésztársadalom, falufotó

Bevezetés

A tanulmány célja a Magyar Építőművészek Szövetsége (MÉSZ) Kós Károly termében 2022. november 28. és december 9. között látható *Túl a kockaházakon* című tudományos kiállítás anyagának bemutatása.¹ Az anyag közlése előtt fontosnak tartottam, hogy röviden utaljak a nyolcvanas évek kutatástörténetének általános társadalomtörténeti kérdéseire, illetve a posztmodern építészeti fordulatra. A második gondolati egységben emellett érvelek, hogy vidéken a nyolcvanas éveket nemcsak a rendszerváltás „előestéjeként”, hanem a második kollektivizálási hullám szociológiai kiteljesüléseként is értelmezhetjük. Ezután rátérve a szűkebben vett építészeti kérdésekre, a nyolcvanas évek családi házait a sátozott kockaházakhoz képest definiálja az írás. Központi tézisem, hogy a nyolcvanas évek sajátossága mindenekelőtt a vágyképekben élő nyugathoz való alkalmazkodásban rejlik. Az elméleti kérdések rövid felvázolása után térek rá a kiállítás tulajdonképpeni felépítésére. Az ellentétpárok köré csoportosított témákat a nyolcvanas évekbeli amatőr fotók és a hozzájuk válogatott szépirodalmi idézetek mutatják be, érzékeltetve a nyolcvanas évek faluképeinek, falusi tájainak hangulatát, ellentmondásait. Noha a tanulmány a korszakot a vidéki családi házakon keresztül definiálva „poszt-kocka” periódusról beszél, maga a kiállítás tágabb horizontot kínált, nem csupán a családi házakat, de a faluképek, falusi tájak komplexebb bemutatására törekedett. Az írás mellékleteként közöljük a kiállítási anyagból is közlünk egy bővebb válogatást.

A posztmodern fordulat

A hetvenes-nyolcvanas évek kutatástörténete ma még messze nem rendelkezik olyan kanonizált értelmezési kerettel, mint a szocializmus első két évtizede (Rainer M. 2013; Valuch 2013). A hazai történetírás általában elfogadja a korabeli szociológia, többek között Andorka Rudolf (1982) vagy Utasi Ágnes (1984) által is képviselt tételét, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek esősorban életmódbeli változásokat hoztak. A politikai harcok, általában a társadalom átpolitizáltsága csökkent, helyette előtérbe kerültek az életvitel hétköznapi kérdései: a lakhatás, a szabadidő felhasználás vagy éppen a művészetszociológia (Losonci 1977). A korabeli szociológiára óriási hatást gyakorolt Pierre Bourdieu látásmódja, aki az osztályok közötti harc egy új formáját látta az életmódminták rétegspecifikus jelenségeiben (Róbert 2015: 82). A hetvenes-nyolcvanas évek káderelitje pedig már eléggé biztonságban érezte magát ahhoz, hogy „kritikusan” szemlélje társadalómépítő munkáját. A megadott keretek között megkezdődött a szocialista társadalom belső ellentmondásainak feltárása is (Böhm 2022: 22; Szabari 2020).

Az erősen kontrollált témafelvetések egyike volt a szocialista város- és falukép, amelynek hátterével, főként a lakáskiutalásokkal és az új életformákkal foglalkozott ugyan a

¹ A rendezvény támogatója a Nemzeti Kulturális Alap volt. Közreműködő szervezetek voltak: TérTár – Térformák Társadalomformák Könyvsorozat és Kutatóműhely, Magyar Nemzeti Levéltár, Ormos Imre Alapítvány és a Magyarország Felfedezése Alapítvány. Kurátor: Tamáska Máté. Grafika: Kovács Mariann. Rendezte: Expats Management.

szociológia (Szelényi és Konrád 1969), de a városképi kérdések megvitatását az építészeknél hagyta. Az építészeti önvizsgálat fordulópontja a paksi tulipános házak körül kialakult polémia. Simon Mariann (2018) rámutatott, hogy ebben a vitában nemcsak Major Máté egyszemélyes építészeti véleményvezér pozíciója ingott meg, de a modern építészeti egyeduralma is megszűnt. Magyarországon – egyébiránt a keleti blokk országai közt egyedülálló erővel és lendülettel – tört magának utat a posztmodern (Roters és Szolnoki 2016).

Lehet azonban a nyolcvanas éveknek egy ezzel ellentétes olvasata is, ami időben nem előre, a rendszerváltás irányába mutat, hanem a korábbi évtizedek továbbélő hagyományaira fókuszál, a korábbi hatalmi elitek továbbélésére vagy éppen az életmód kontrollált csatornáira, olyan kis körökben is, mint például a fiatalok életét befolyásoló rockzene (Majtényi, Szabó és Mikó 2019; Csatári 2007). Kibontakozni látszik egy város–vidék ellentét is: a nyitott, majdhogynem „kozmpolita” fővárossal szemben ott vannak a vidéki falvak ezrei, ahol a szocialista mezőgazdaság éppen ekkor élte legstabilabbnak tűnő évtizedét. A közelgő rendszerváltást a kortársak nem láthatták, így számukra a referencia az előző évtizedek erőszakos kollektivizálása volt, amihez képest valóban gyarapodást hoztak a késő kádári évtizedek.

A nyolcvanas évek vidéken

A nyolcvanas éveket a rendszerváltás éles cezúrával zárja le, de kérdés, hogy kezdetei honnan eredeztethetők. A hatvanas évek elejére véget ért a második, az elsónél semmivel sem puhább, erőszakos kollektivizálás (Ö. Kovács 2006). Az azután következő három évtizedet valamiféle konzolidációként lehet értékelni. Tény, hogy a falusi népesség erőszakos mobilizálásának a programja a hetvenes évekre veszített lendületéből, kialakult egy tartósan tűnő egyensúly a korlátok közé szorított, engedélyezett magánszektor (háztáji gazdaság) és az állami agrárium között (Hollok és Maday 1983). A hetvenes-nyolcvanas évek szociológiai agrárvitái egyenesen „magyar modellről” beszéltek, sokan azt feltételezték, hogy ez a hibrid állapot tartósan fennmaradhat (Kovács 2006: 165). Márkus István (1979) szociográfus Nagykőrösről szóló könyve azonban épp ennek ellenkezőjét bizonyította, azt, hogy a falun maradottak tömegesen kívánnak elszakadni a földműveléstől, és ha ez maguknak nem sikerül, gyerekeiknek már egy „szébb jövőt” szánnak.

Ennek a nyolcvanas, és majd a kilencvenes évekre még inkább jellemző kétgenerációs mobilitási pályának adott rendkívül magas színvonalú irodalmi formát Háy János *A gyerekek* (2007) című regénye. Háy írásában a felfelé törekvő gyerek végül elbukik, sem egyik, sem másik világban nem érzi otthon magát:

A gyerek eljutott az iskolába, hisz reggel oda vezetett a pesti út, zárva volt még a kocsmá, s a kisboltba nem akart beugrani, hogy már reggel azzal induljon a nap, amivel este végződött, azt alkoholizmusnak gondolta, függőségnek, amikor az anyag uralja az akaratot, helyesebben, ő maga az akarat. Felment az első emeletre, az igazgatói irodába, és onnét igazgatott eleveneket és holtakat, holott ez az igazgatás nem az volt, amiről úgy gondolta, a sors neki rendelte (2007: 47).

A kétgenerációs mobilitási stratégia segíthet megérteni a korabeli családi ház-formákat is, amelyek – bár sok tekintetben még mindig paraszti, de legalábbis munkás, szakmunkás tudással épültek – külsejükben már egyértelműen falun túli orientációt mutattak. A folyamat ellentmondása, hogy a szülők a tetőtér-beépítésekkel ezt a mobilitást helyben, a faluban képzelték el. A földszinten lakó öregek és az emeleten berendezkedő, de már ipari, sőt hivatali munkát vállaló fiatalok modellje rendszerint nem valósult meg, hiszen a mobilitás fontos feltétele éppen a városba költözés volt.²

A kétgenerációs családi ház

A sátortetős kockaházak már a hetvenes évektől kezdtek kimenni a divatból. A sokat bírált, a faluképet megbontó kockaházak „korrekciójaként” megjelenő újabb típusok visszahozták ugyan a nyeregtetőt, de semmiképpen nem hozták vissza a hagyományos faluképek ritmusát (Istvánfi 2011). Az új háztípus (illetve házformák sokasága, hiszen a kockaházakoz képest jóval nagyobb a formai változatosság) neve máig bizonytalan. Használatos az alpesi ház, a kétgenerációs vagy emeletes családi ház is. Makovecz Imre találoán „tűzépbarokk” beszélt.³ A tetőtér-beépítések, majd az emelet megjelenése révén a falvakra jellemző földszintes eltűnőben volt. Megjelentek az erkélyek, előbb csak az oromzat visszahúzásával, de készültek olyan utcával párhuzamos gerincű házak is, amelyek az emelet teljes hosszában erkéllyel rendelkeztek. Ugyancsak újdonság a garázs, amelyet az akkor „legkorszerűbbnek” tartott tervek már a hetvenes években az épülettömbbe integrálnak. Mindez tovább növeli az épület tömegét, falsíkjainak méretét: „Az eredmény a régebbi földszintes házak fölé magasodó – némi túlzással – »lakótorony« lett. Olykor még a templomnál is nagyobb” (Istvánfi 2011: V).

Miközben a falusiak egymásra licitálva növelték házaik méretét, az építészek és az értelmiségiek továbbra is a hagyományos parasztportákat tekintették mércének.⁴ A hetvenes-nyolcvanas évek népművészeti reneszánsza jellemzően felülről induló kezdeményezés volt. Fővárosiak vásároltak vidéki parasztházakat, igyekeztek, ha néhány hétre is, de „hagyományos” módon élni (Harlov-Csörtán 2018). Miként Bartis Attila *A nyugalom* (2001) című regényében nem kevés iróniával fogalmazott:

Akkoriban jöttek divatba a parasztházak a vályogfalukkal, meg a friss levegőjükkel, meg muskátlival díszített szekereikkel az udvaron, a parasztok meg csak nézték, milyen lelkesen

2 Érdekesként megjegyezhető, hogy ez a kétgenerációs ház a kétezres évek városkörnyéki lakáskultúrájában végül megtalálta társadalmi formáját, igaz, némileg más szerkezettel. Manapság nem annyira a fiatal házások lakásaként funkcionál a tetőtér, sokkal inkább a gyerekszobák helyeként, jelezve a családokon belül lezajló individualizációs folyamatokat.

3 A „tűzépbarokk” kifejezés eredete ugyanakkor további kutatásokat igényelne, biztosan csak annyit állíthatunk, hogy a visszaemlékező építészek magánbeszélgetésekben általában Makovecznek tulajdonítják az elnevezést.

4 Változás következett be azonban a „népi” definíciójában. Míg a 20. század közepének kutatói még „megtehetők”, hogy elítélték az eklektikus díszekkel ellátott parasztházakat, a század végére oly mértékben csökkent az archaikus épületek száma, hogy ez a szemlélet már-már a skanzenek világába szorult vissza. Nem mellékes az sem, hogy a szocializmus évtizedeiben a parasztság építészete az „erkölcsileg jó” tradíciókat, tehát a kizsákmányoltak örökségét testesítette meg.

gyúrják a sarat ezek a pesti értelmiségiek, milyen szakértelemmel tapasztják a bomló búbos kemencét, aggatják tele muskátlival a barnára festett szénásszekeret, és milyen nagy leleménnyel készítenek kerti asztalt a bűdös káposztáshordóból, székecskéket a sajtárokából, olvasólampát a törött cserépedényekből (2001: 63).

Az idézet értékelheti, hogy vidéken nem sok megértésre talált a régi házak felértékelődése. A vidéki Magyarország láthatóan idegenül kezelte az iránta, egész pontosan a paraszti múltja iránt megnőtt érdeklődést. A falusiak többsége nem tudta, miként kezelje a körükben megjelenő „értelmiségieket” vagy, ahogy általában nevezték a városi idegent: a „pestieket” (Lajos és Szijártó 2021: 47). Nem törődve az „esztétikai” ellenvetésekkel, továbbra is gond nélkül bontották le a régi parasztházakat, hogy helyükbe korszerű családi házak épülhessenek.

A nyolcvanas évek mint „posztkocka-korszak”

Adott tehát egy sajátos város–vidék kettősség. Miközben a városi építészet már a posztmodern korba lépett, a falu nem kívánta betölteni az ebben neki szánt szerepet, nem kívánt valamiféle regionális kultúra hagyatéka lenni. De vajon a „szokásos megkésetttség” típusú értelmezéseken túl, mi lehetett ennek az oka? A válasz valószínűleg abban rejlik, hogy vidéken azért sem lehetett posztmodern, mert már a modern építészet sem létezett. A magyar vidék 20. századi arculatát nem az építészeti korszellem, hanem a praktikum határozta meg. Praktikum alatt nem feltétlenül az építészet technológiai funkcióját kell érteni, sokkal inkább egy társadalmi gyakorlatot, amely figyelembe vette az aktuális társadalmi és politikai elvárásokat, mobilitási lehetőségeket, de ezeket a közvetlen falusi szomszédokra is figyelve, a közösség saját értékrendjén, tudásán belül valósította meg (Wesselényi-Garay 2020, 2021). Ez az egyszerre kifelé és bentre is figyelő tekintet hozta létre a kockaház-korszakot, a maga kettős arculatával, amely egyszerre éltette a paraszti hagyományokat (kaláka, szomszédhoz igazodás) és valósított meg drasztikus változást a faluképben. Ráadásul a kockaház kifelé is hibrid formának bizonyult: hivatalosan a „tanácselnök-féle” modern, „szocialista” házként volt értelmezhető, de időben visszatekintve a két világháború közötti kispolgári ideák kései megvalósításaként is. Más kérdés, hogy a véleményformáló értelmiség, élükön az építészekkel, nem tudtak mit kezdeni ezzel a késő-paraszti, utóparaszti mozgalommal (Tóth 2010).

Ha tovább haladunk a kérdés mentén, láthatjuk, hogy nem is a kockaház volt az első, amely az építészek szerint letért a falu hagyományos útjáról. A 20. század első felében épült, utcára beforduló házak, a szecessziós és eklektikus vakolatdíszek, a tisztaszoba intézménye, mind-mind erős kritikákat kapott. Röviden úgy is fogalmazhatunk, hogy a 19. században felgyűjtött anyaghoz képest minden változást torzulásként, az alapelvektől való elfordulásként (rontásként) értelmeztek (Hámori 2004). Nem részletezve a kérdést, csupán a végére koncentrálna: ezt a lassan változó paraszti hagyományt modernizálta hihetetlen sebességgel a második világháború utáni kockaházmozgalom. De ez a modernizáció nem építészeti modernitást, végképp nem valamiféle funkcionalizmust jelentett. Sokkal inkább életmódbeli kérdésekről volt szó. A parasztság „úri” módon kezdett

építkezni, hosszú ház helyett polgári villát, de legalábbis munkáslakást, tisztaszoba helyett nappalit épített. Jól jelzi a mentális változást, hogy a lakásban a szent sarok helyébe egy televízióból, családi fotókból és drága ajándéktárgyakból felépített személyes kiállítás került (S. Nagy 1978).

A népi építészet eltűnését, elsősre talán meglepő módon, a modernista építészek fájlalták a leginkább. A modern építészet ihletforrásként tekintett a népi építészetre, mint egy romlatlan, „ősmodern” jelenségre, amelyben „a forma és a funkció” tökéletes egységet alkot. Más kérdés, hogy a nem építészek számára a népi építészet és a modern építészet közötti párhuzamok inkább absztrakt képzelettársításoknak tűnhettek, főként a stílus beérett, hatvanas évekbeli korszakában (Simon 2005).⁵ Korábban, közvetlenül a második világháború utáni, a népi építészet formavilágát továbbgondoló „földműves” típusházak ugyan direktbben hordozták népies vonásaikat, de éppen emiatt nem nyerték el a városok felé tekintő építetők tetszését (Tamáska 2013: 13). Éppen az a réteg nem akart népiesen (és egyben a modern építészet szellemében) építkezni, amely pedig „papíron” egyik ihletője volt a modern építészeti mozgalomnak.

A kockaház valójában nem volt modern. Neve kissé megtévesztő, mintha Ligeti Pál vagy Molnár Farkas szellemét idézné, holott erről szó sem volt, sőt, a két említett építész vidéki terveiben éppenséggel a hagyományos hosszúházból indult ki (Zuh és Hausmann 2021). A kockaház elnevezés inkább hangzatos, mint pontos. A kortársak egyébiránt ritkábban is használták, inkább sátortető (kocka)házzal vagy egyszerűen magánérs családi házzal beszéltek. Az elnevezés később ragadt rá, megkülönböztetésül a régi hosszúházaktól. Nem volt modern funkcionális értelemben, mert ellentétben a népi lakóházzal, nem tudta tökéletesen kiszolgálni a portát. Ha gazdálkodtak még a telken, hiányzott a háznak a parasztháznál megszokott hierarchiája, a tisztaszobától az istállóig, ólakig vezető funkcionális és formai lejtés. Nem véletlen, hogy a kockaházak gyakran felbukkanó bővítése a hozzátoldott előszoba, amely némileg enyhítette a gazdálkodó udvar és az urbanizálódó falusi lakásmód közötti feszültséget. A kockaházak már nem simultak bele a paraszti telekhasználat rendjébe, de ugyanúgy idegenül mozogtak a megcélzott életmódminták között is. Ennek legtöbbit idézett példája a vezetékes víz nélküli fürdőszoba, de vannak külső formai félreértések is. Így például a mintaként kezelt polgári villa rendszerint a telek, ritkábban az utca felé néző kisebb-nagyobb terasszal egészült ki. A klasszikus kockaházaknál a terasz általában hiányzott. A paraszti világban szocializálódott nemzedék nem tudta elfogadni, hogy a polgári, városi, úri, tehát „nem paraszti” világ eléréséhez a kerti „semmittevésen” át vezet az út.⁶ A kockaház sokat kritizált ellentmondásainak azonban megvolt a maga oka: a parasztságot már elhagyó, de a modern társadalomba még be nem érkező átmeneti korszak hozta létre. Ebből adódnak hibrid megoldásai, amelyek tökéletesen sem a paraszti, sem a szocialista fogyasztói gondolkodásba nem illeszthetők be.

A késő hetvenes, illetve a nyolcvanas évek vidéki családi házait mindenekelőtt a kockaházhoz képest érthetjük meg. Nem posztmodern, hanem „posztkocka” korszakról beszélhetünk. A reprezentáció logikája még paraszti: a nagyobb ház nagyobb rangot jelent.

5 Pusztán az épületeket szemlélve valóban nehéz megérteni, mi köze lehet például a kecskeméti Homok Szállodának a helyi népi építészethez.

6 Érdekes látni, hogy a kétezres évek utáni kockaház-felújítások rendszerint pótolják ezt a „fogyasztói” kertkapcsolatot. A vidék immár a maga természetességben „urizál”, korszerű szóval a „szabadidős” társadalomban él.

A megvalósítás azonban inkább fogyasztói. Miközben a kockaház mintaképét a szomszéd, esetleg a szomszéd falu, a közeli város, a faluban lakó jegyző, tanácselnök, vasutas stb. háza jelentette, a nyolcvanas évek házai már valódi katalógusépületek. Az ötvenes évek óta propagált „falusi-ház” típusstervezés széles körben elfogadottá vált. A Tervezés-fejlesztési és Típusstervező Intézet fekete-pirosas borítóval fedett mintakatalógusokat tett közzé, ami ugyan a szakmának szól, de a visszaemlékezések szerint az takarékszövetkezeti fiókokban is voltak másolt lapok, amelyekből az építető kiválaszthatta a neki tetsző épületet (Ébert 1977). Mintha csak az egy évszázaddal korábbi Amerikában járnánk, ahol már akkor is céges katalógusok határozták meg a vidék arculatát (Rifkind 1977: 45). Amerika párhuzama persze túlzó, de a „nyugat” és annak vágyott, elképzelt mintái jelen lehettek a döntések mögött. Kertész Imre egyik szereplője egyenesen valamiféle evilági (fogyasztói) mennyországnak látja a nyugatot:

„Sas metafizikus világméretet dolgozott ki magának, amelyből azonban kivonta a metafizikát, merthogy isten helyett a fogyasztói javakban hisz. Eszerint ő mag a siralom völgyében él, ám megnyugvással tölti el, hogy ha eljátszott lehetőségként is, de létezik egy fénylőbb nagyvilág” (Kertész 1998: 110).

Az életmódmagazinok, főként a nyugatról behozott divatlapok hatása ott kísért minden apró részletben. Az „ausztriai” magas alpesi tető múltó divatnak bizonyult ugyan, de a nagy erkély megmaradt. Az „alpesi” fehér-barna színekombináció ugyancsak végigkísérte a nyolcvanas éveket. A belső terekben pedig külföldi popzenészek poszterei, „márkás” sörösdoboz- és konyak-kollekciók jelezték a nyugat szimbolikus jelenlétét. Miközben rendszerszinten továbbra sem volt tanácsos megkérdőjelezni a szocializmus sikerét (Valuch 2013: 25).

A nyolcvanas évek házai tehát élesen elkülönülnek a kockaházaktól, mind formai, mind társadalmi értelemben. Míg utóbbiak a szocialista korszak belső ellentmondásából születtek meg, az újabb családi házak már a nyugatra tekintő „legvidámabb barakk” termékei.⁷ A (kapitalista) nyugatra tekintő szocializmus önmagában is ellentmondásos, de a korszak szinte minden részletében visszaköszönnek az ellentétek. A következőkben bemutatott kiállítás ilyen ellentéteket mutat majd be, amelyek részben az átalakulásból, generációváltásból következnek (például: öregek–fiatalok, kastélyból iskola), részben a nyolcvanas évek realitásain belül értelmezhetők (például: szekérszörögés–motorzúgás, sáros utca–köves út).

A kiállítás koncepciója

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) páratlanul értékes fotóanyagában nagyságrendileg 100.000 darab amatőr felvétel segítségével kaphatunk freskószerű összképet a nyolcvanas évek közepének vidéki Magyarországról.⁸ A fotók készítésének ideológiai célja a

⁷ A vidámság persze relatív, ha mellé tesszük a rendkívül magas öngyilkossági rátát, a születésszám csökkenését, a krónikus mértéket öltő alkoholizmust. Vidámság alatt inkább egy, a „békétáboron” belül érvényes „nyugati” nyitást érdekes érteni.

⁸ Az adatbázis immár interneten is elérhető a Magyar Nemzeti Levéltár honlapján: Falufotó (2023).

„felszabadulás” negyven esztendejének ünneplése lett volna, de valószínűleg már a szervező Hazafias Népfond döntéshozói is tisztában voltak vele, hogy egy ilyen jellegű akció nem alkalmas az önreprezentációra, csak a valóság retusálatlan dokumentálására. Máskülönben talán már akkor kiállítás készült volna az anyagból, ehelyett azonban időkapszulaként helyezték el az Országos Levéltárban (a mai MNL elődje). Ennek a fotóanyagnak egy első válogatása, a *Kockaház* kiállítás 2021-ben a MÉSZ Kós Károly termében került bemutatásra, illetve vele párhuzamosan a megyei levéltárak szerveztek kisebb tárlatokat. 2022 tavaszán a Szentendrei Skanzen is foglalkozott a témával (Tamáska 2021), majd 2022-ben ismét csak a MÉSZ székházban *Túl a kockaházakon: Tüzéparokk faluképek a 80-as évekből* címmel nyílt meg a *Kockaház* kiállítás második része, amelyről az írás további része szól.

Az első és a második kockaház-kiállítás képi forrásanyaga tehát megegyezik ugyan, de kontextusa és célja merőben eltérő. Az első, *Kockaház* című tárlat egy párhuzamosan futó tudományos munka összességéeként született meg (Tamáska 2021). Ennek megfelelően a kísérszövegek rövid konklúziókat tartalmaznak a kockaház legkülönbébb aspektusairól, így az előzményekről, az építés körülményeiről, a kialakuló utcaképekről, tájképekről, a szakmai fogadtatásról, a díszítésekről vagy éppen a kockaházak újrafelfedezéséről. Emellett korabeli idézetek is szerepelnek, hiszen a „kockaház-vita” (a maga korában inkább „családi ház-vitának” hívták) egyaránt foglalkoztatta az építészeket és az értelmiségieket. A kiállítás ily módon összegző, értelmező képet adott.

Merőben más volt a helyzet a nyolcvanas évekkel, ahol sokkal inkább a lehetséges témafelvetések, mintsem az összegzés lehetett a cél. Ezért is esett a választás egy minimális értelmezést adó módszerre: a képek témánkénti csoportosítására, mely témacsoportokat szépirodalmi idézetek tesznek élővé. Mivel a nyolcvanas évek az ellentétek, egymás mellett élő idősíkok korszaka (is) volt, ezért a plakátok ezt a feszültséget idézik meg címeikben: *szekérszögés – motorzúgás, vályogból – emeletre, idősek – fiatalok, kastély – iskola, templom – víztorony* stb. A címekből is látszik, hogy ezúttal nemcsak a lakhatás, hanem a falukép egésze került az érdeklődés homlokterébe. Tehát nemcsak időben vagyunk „túl a kockaházakon”, de a témát tekintve is, hiszen a lakóházakon túlmenően a településeképek, települési tájak egésze került a kiállítás centrumába.

Képek és szövegek

A kiállítás két forrásanyagát a képek és az irodalmi szövegek alkotják. Látni kell azonban, hogy a képanyag és az irodalmi szövegek merőben eltérő valóságreferenciával bírnak. A képek pontos évhez és helyhez kötött, amatőr felvételek, elsősorban forrásértékű dokumentumok, művészi minőség nélkül. Szuggesztív erejüket az eltelt időnek köszönhetik. A maguk korában legtöbbször „semmitmondó” pillanatkép volt csupán. Ritkán sikerült művészileg értékes kompozíciós helyzetet elkapni. Ilyen például a Nagylócon készült fotó, az *Idősek – fiatalok* tabló nyitóképe). Ennek középpontjában egy népviseletben gyalogló idős néni és (talán unokája) látható, akiket felvezet az út kanyarulata, a házak finom bedőlése pedig megmozgatja a statikus látképet, mintegy antropomorfizálja a lakóépületeket, mintha a házak is együtt mozognának a két főszereplővel. Ugyanezen a tablón egy

klasszikus „zsánerkép” is látható, az iskola udvarán körjátékot játszó gyerekekkel. Hasonló beállításokkal a hatvanas-hetvenes évek professzionális fotóin is találkozhatunk, tehát itt egy művészi beállítás „folklorizációjának” lehetünk tanúi.

A legtöbb képen azonban nem fedezhetünk fel művészi szándékot. Erre csak egy példa a Göllén készült kép, a *Szekérszörgés – motorzúgás* nyitó fotója. Ezen egy középkorú motoros férfi kikerüli a biciklijét toló asszonyt, miközben jókora port ver fel az aszfalt nélküli utcán. Esetlensége ellenére a kép mély benyomást kelt a nézőben. Éppen azért, mert hiányzik a beállítás, a kép – ennyi év távlatából – hitelességet nyer, kordokumentummá válik. Szociológiai olvasata is van a látványnak. A „férfias”, de a nyolcvanas években inkább már avítottak számító motor és kerékpár falusi együttélése, a korabeli férfi–női szerepekre is utal. A motor (majd az autó) egyébiránt a szépirodalmi szövegekben is gyakran felbukkan. Galgóczi Erzsébet (1973) *Pókháló* című elbeszélésének főhőse, a munkájában kikezdehetetlen, de a magánéleti erkölcsében sebezhető (szeretőt tartó) szövetkezeti elnök is motorral közlekedik. Az elbeszélés kezdő snittjeinek egyikében a motor villanylámpájának fénye bevilágítja a közeli város lakótelepének hajnal előtti sötétségét.

Galgóczi elbeszélésével (amelyet más kontextusban a kiállítás is idéz) már a második forrásanyag tárgyalásához értünk el. A szövegek alapkorpuszát a *Körkép* antológiák jelentették. Ennek oka, hogy a Magvető Könyvkiadó 1964-ben indult sorozata társadalomtörténeti szempontból maga is a korszak lenyomata. Nemcsak azért, mert irodalmi tükre a hetvenes-nyolcvanas évek novellatermésének, hanem azért is, mert a szocialista kultúrpolitikára általában is jellemzőek voltak a központositott kanonizációs folyamatok (Pál 2014: 55). A magas példányszámok biztosították a könyvsorozat helyét a magyar könyvespolcokon, majd napjainkban az antikváriumok „olcsó könyvek” osztályán landolva a *Körkép* antológia gyors és kényelmes „hozzáférést” ígér a hetvenes-nyolcvanas évek magyar irodalmához.⁹

Az irodalmi korpusz tehát annyiban hasonlít a képanyaghoz, hogy mindkettő időkapzsula, ugyanakkor a művészeti célú szövegeknél mindez párosul az „időtlenség”, de legalábbis a maradandóság igényével. Kétségtelen, hogy lehetett volna az „itt és most” világhoz közelebb álló szövegekből is válogatni, így például a szociográfia vagy a publicisztika korabeli terméséből. A kiállítás ellentmondásokra épülő koncepciójába azonban jobban illeszkedett az amatőr kép–professzionális szepírói szöveg között megjelenő feszültség. Nem utolsó sorban a szépirodalmi szövegek művessége és megformáltsága a kiállításnak művészeti értéket kölcsönzött. Másfelől nehézséget jelentett, hogy az irodalmi szövegek időtelensége egyben azt is jelentette, hogy a hetvenes-nyolcvanas években megjelent írások sokszor évtizedekkel korábbi állapotokra utaltak. Így például Tatay Sándor (1990) egy présház építését megidéző szövegében inkább az ötvenes évek még élő paraszti hagyományait eleveníti meg, mintsem a nyolcvanas éveket. Mészöly Miklós (1970) utazása pedig közvetlenül a háború utáni időszak halálos zsidbadásból éledő hónapjainak apróságokból összerakott képmontázsa. Máshol a helyszín teljesen absztrakt, álomszerű, mint Hallama Erzsébet (1990) leírásában. Általában is megfigyelhető, hogy míg a fényképek egyedi

9 A sorozat túlélte a rendszerváltást, de mint a múlt rendszer más meghatározó fórumai például a *Magyarország Felfedezése* sorozat, lassan beleolvadt a címek sokaságát kínáló, de kis példányszámokkal dolgozó könyvkiadási rendszerbe.

dokumentumok, a szépirodalmi idézetek inkább típushelyzetek, amelyek az eredeti szövegtérben sokszor a falvak mindennapjaitól meglehetősen eltérő környezetben jelentek meg. Ács Margit (1984) szereplői egy velencei utazás során döbbennek rá a hazai templomok keltette hatásra, Dobai Péter (1978) írása pedig felcseréli a nyolcvanas évek szokásos szereposztását a józan férj és az italozó feleség szerencsétlenül végződő utazásának portréjában. (Az elbeszélés végén a szippantóba rohannak autójukkal.)

Zárszó

Az adatolt, forrásértékű kép, amely néha (akaratlanul is) művészi koncepcióba sűrűsödik, a társadalmi folyamatokra, ellentétekre utaló főcímek és a szépirodalmi szövegek művészi kvalitást hordozó leírásai alkotják a kiállítás hármass kompozícióját. A megismerési apparátus ezen hármass irányultsága maga is visszatükrözi a nyolcvanas évek faluképeiről, falusi tájairól alkotott mai elképzeléseinket. Mutatja mindenekelőtt azt az átmeneti viszonyt, miszerint a korszak a ma élő generációk jelentős része számára még jelenkor, személyes emlékekkel teli múltbéli táj, miközben az eltelt közel négy évtized meglehetősen nagy távolság is ahhoz, hogy a történeti folyamatok feltárulkozzanak. A nyolcvanas évek faluképeinek kutatása éppen csak megkezdődött. Egy kiállításnak nem lehetett célja a hiányzó alapkutatói feladatok felvállalása. Annál inkább célként fogalmazódott meg egy intuitív, rácsodálkozó attitűd. Mivel ebben a felfedezési folyamatban a művészet sokkal szabadabban mozog, talán érthető, hogy a kiállításon a tudományos értelmezést a szépirodalmi szövegek „helyettesítik”. A helyettesítés persze nem azt jelenti, hogy később a tudományos megismerés majd magasabb szintre emelné tudásunkat a világról. Csatlakozva Arnold Hausinger (1978) gondolataihoz, állítható, hogy a társadalomtudomány sokat profitálhatna abból, ha nem csupán a matematikai gondolkodás felé, hanem a művészi értelmezések irányába is egyre szélesebb kapukat nyitna. A nyolcvanas évek tűzépbarokk faluképeiről szóló kiállítás egy ilyen építészetszociológiai módszertani kísérletként is felfogható.

Hivatkozott irodalom

Források

- Ács Margit (1980): Beavatás. In *Körkép 80. Harmincegy mai magyar elbeszélés*. Kardos György (szerk.). Budapest: Magvető, 11–149.
- Ács Margit (1984): Vendégek a kertben. In *Körkép 84. Huszonnyolc mai magyar elbeszélés*. Kardos György (szerk.). Budapest: Magvető, 15–84.
- Bartis Attila (2001): *Nyugalom*. Budapest: Magvető.
- Dobai Péter (1978): Szippantó. In *Körkép 78. Huszonhárom mai magyar elbeszélés*. Sík Csaba (szerk.). Budapest: Magvető, 259–270.
- Falufotó (2023): *Falufotó – Adatbázisok Online*, Magyar Nemzeti Levéltár. Interneten: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/falufoto> (letöltve: 2023. február 7.).
- Galgóczi Erzsébet (1973): Pókháló. In *Körkép 73. Huszonkét mai magyar elbeszélés*. Sík Csaba (szerk.). Budapest: Magvető, 109–184.

- Galgóczi Erzsébet (1975): Mama öltözködik. In *Körkép 75. Huszonhárom mai magyar elbeszélés*. Sík Csaba (szerk.). Budapest: Magvető, 78–97.
- Hallama Erzsébet (1990): Erőnket meghaladó vállalkozás. In *Körkép 90. Huszonhat mai magyar elbeszélő*. Doboss Gyula (szerk.). Budapest: Magvető, 149–155.
- Háy János (2007): *A gyerekek*. Budapest: Európa–Palatinus.
- Kertész Imre (1998): *A kudarc*. Budapest: Magvető.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: A nyári fiú. In *Körkép 70. Huszonkét mai magyar elbeszélés*. Szalontay Mihály (szerk.). Budapest: Magvető, 393–410.
- Mészöly Miklós (1970): Pontos történet, útközben. In *Körkép 70. Huszonkét mai magyar elbeszélés*. Szalontay Mihály (szerk.). Budapest: Magvető, 481–536.
- Mészöly Miklós (1987): Bolond utazás avagy néhány jelentéktelen körülmény részletes ismertetése. In *Körkép 87. Huszonhét mai magyar elbeszélés*. Hegedős Mária (szerk.). Budapest: Magvető, 280–348.
- Tatay Sándor (1990): Nyugtalan szárnyasok. In *Körkép 90. Huszonhat mai magyar elbeszélő*. Doboss Gyula (szerk.). Budapest: Magvető, 468–498.

Szakirodalmi munkák

- Andorka Rudolf (1982): *Társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Böhm Gábor (2022): Az irodalmi szociográfia mint Pusztaszabolcs (vagy Rákosrendező). Kálmán C. György és Szili József emlékének. *Literatura* 48(1): 17–25.
- Csatári Bence (2007): A KISZ könnyűzenei politikája. *Múltunk* 3: 67–103.
- Ébert Ágoston (1976): *Magánlakásépítés ajánlott tervei. Hagyományos családi házak. É-26*. Budapest: Tervezés-fejlesztési és Típustervező Intézet.
- Harlov-Csortán, Melinda (2018): Heritagizing the Countryside in Hungary. *Acta Universitatis Sapientiae and Regional Studies* 13(1): 19–35.
- Hámori Péter (2004): Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a huszadik század első felében. *Századvég* 9(34): 3–23.
- Hauser, Arnold (1978): *A művészettörténet filozófiája*. Budapest: Gondolat.
- Hollos, Marida és Maday, Bela C. (1983): *New Hungarian Peasants: An East-Central European Experience with Collectivization*. New York: Brooklyn College Press.
- Istvánfi Gyula (2011): A magyar falu építészeti hagyománya. *Építészfórum*, 2011.06.14. Interneten: <https://epiteszforum.hu/a-magyar-falu-epiteszeti-hagyomanya-istvanfi-gyula-muegyetemi-profeszor-ropirata> (letöltve: 2023. február 7.)
- Kovács Teréz (2006): *Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon*. Budapest: MTA nagydoktori disszertáció.
- Lajos Veronika és Szijártó Zsolt (2021): A Káli-medence alakváltozásai 2.0. *Szociológiai Szemle* 32(1): 41–64.
- Losonczi Ágnes (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- Majtényi György, Szabó Csaba és Mikó Zsuzsanna (szerk.) (2019): *Kommunista kiskirályok*. Budapest: Libri.
- Márkus István (1979): *Nagykőrös*. Budapest: Szépirodalmi.
- Ö. Kovács József (2009): „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959). *Korall* 10(36): 31–54.
- Pál Sándor Attila (2014): „De így is, úgy is, ebbe a korba zárva.” Vázlat a szép versek történetéről, 1964–1991. *Tiszatáj* 68(9): 54–75.
- Rainer M. János (2013): A Kádár-korszak kutatása – közelmúlt és közeljövő. *Korunk* 24(10): 3–13.
- Rifkind, Carole: *Main Street. The Face of Urban America*. New York–Hagerstown–San Francisco–London: Happer and Row.
- Roters, Katharina és Szolnoki József (2016): Tetovált házak, avagy a gulyáskommunizmus ornamentikája. *Századvég* 21(80): 71–92.
- Róbert Péter (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika* 92–93: 77–93.
- S. Nagy Katalin (1978): Lakáskultúra – vizuális kultúra. *Kultúra és közösség* 5: 81–88.
- Simon, Mariann (2018): Historiography of post-war modern architecture in Hungary: Evaluation – research – preservation. *Docomomo Journal* 59(2): 7–11.
- Simon Mariann (2005): Minták és módszerek. *Építés – Építészettudomány* 29(3–4): 347–360.
- Szabari Vera (2020): Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall* 21(80): 79–100.
- Szelényi Iván és Konrád György (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest: Akadémiai.

- Tamáška Máté (2013): *Falvak az uradalmak helyén. A megszánt nagybirtok telepes községei 1945 után*. Budapest: Martin Opitz.
- Tamáška Máté (2021): *Kockaház. A vidék 20. századi háztípusa. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.
- Tamáška Máté és Szolnoki József (szerk.) (2021): *Kockaház. A huszadik század vidéki háztípusa*. Budapest: Martin Opitz.
- Tóth Zoltán (2010): Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztípusról? *Korall* 11(40): 5–44.
- Utasi Ágnes (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Műhelytanulmány (Rétegződés-modell vizsgálat)*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet.
- Valuch Tibor (2013): *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest: Napvilág.
- Vörös Miklós (1998): Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika* 26: 17–30.
- Wesselényi-Garay Andor (2020): A snassztól a spontánig: A népi építészet új megjelenési formái (1. rész). *Magyar Művészet: A Magyar Művészeti Akadémia elméleti folyóirata* (4): 116–128.
- Wesselényi-Garay Andor (2021): A snassztól a spontánig: A népi építészet új megjelenési formái (2. rész). *Magyar Művészet: a Magyar Művészeti Akadémia elméleti folyóirata* (1): 53–59.
- Zuh Deodáth és Hausmann Cecília (2021): Kocka vagy modern? Történeti-módszertani megjegyzések a „kockaház”-jelenség kutatásához. In *Kockaház. A huszadik század vidéki háztípusa*. Tamáska Máté és Szolnoki József (szerk.). Budapest: Martin Opitz, 67–86.

Tamáška Máté

építészet-szociológus, egyetemi tanár, az Apor Vilmos Katolikus Főiskola (Vác) tudományos rektorhelyettese. Emellett a Nemzeti Levéltár főlevéltárosa, a „Rendszerváltás vidéken” kutatási projekt szakmai vezetője.

Mellékletek
Válogatás a Túl a kockaházakon – tűzépbarokk faluképek a nyolcavas évekből
című kiállítás anyagából¹⁰

1–2. kép. Öregek, fiatalok

(Nagylóc, Nógrád)

Aminthogy száz közül is kiválasztaná a saját söprűjét, lekvárfőző üstjét, szárítókötelét, füleseit, lazsináját, virágcserepeit: érzelmi viszonyban van a házban, fiókokban, pajtában, udvaron, kis- és nagykertben lehető minden szerves és szervetlen lényvel, készséggel – menyé azzal gyanúsítja, „mama még az esővizét is megismeri” (Galgóczi 1975: 95).

Egy szobája és konyhája van az öregasszonynak, a ház többi traktusát a családjával a fia lakja. Háromszobásnak épült a harmincas években – legnagyobbként az utcában – de menyé szűknek, ügyetlen beosztásúnak ítélte, s mihelyt megmelegedett, a felismerhetetlenségig átalakította; ha az öregember föltámadna, nem találna haza a temetőből. Neki már fürdőszoba kellett, meg huszonötezer forintos motor, mert a faluban nincsen csatornázás. Van vízcsap a menyé konyhájában, a kút mellett, a régi istállóban, ahol most szemet, fűtőolajat tárolnak és tömik a kacsákat, csak az ő konyhájába nem vezették be (Galgóczi 1975: 89).

¹⁰ Bemutató: Magyar Építőművészek Szövetsége, Kós Károly Terem, 2022. november 28. Közreműködők: Ormos Imre Alapítvány, TérTár könyvsorozat és kutatóműhely, Magyarország Felfedezése Alapítvány, Magyar Nemzeti Levéltár. Rendezte: Tamáska Máté. Támogató: Nemzeti Kulturális Alap.

(Gyomaendrőd, Békés)

3–4. kép. Kastély és iskola

(Nótincs, Nógrád)

(Gyomaendrőd, Békés)

Innét már csak néhány perc a kúria. Régen félholdas park vette körül, most egy csupasz tér közepén áll. Szép vonalú, tornácós épület. Tusi még emlékszik az egzotikus fákra, bokrokra, állítólag a festő dédapja ültette őket. Java részük a háború alatt pusztult el, sokat a lakosság vágott ki, később a bogárdi bekötőúthoz kapcsoltak hozzá egy részt a parkból, hogy a benzinkútállomás elférjen. Most csak a ház négy sarkánál van egy-egy csemete fenyő, ezt már a községi tanács ültette a múzeum megnyitásakor. A tér nincs lekövezve, csak simára döngölve. Földje majdnem olyan fehér, mint maga az épület. Az ablakokon lehúzott zsalugáter, mindegyik behajtva (Mészöly 1970: 95).

5-7. kép. Szekérzörgés és motorzúgás

(Ladányhalászi, Nógrád)

(Fonó, Somogy)

(Mátramindszent, Nógrád)

...az ilyen kis vidéki állomásokon mindig van egy zug, ahol elbizonytalanodás foghatja el az embert. Többnyire a külső vágányok környéke ez. Néhány lépés, s az utas már zavartalanul bámulhat ki egy tájba, ahol földek kezdődnek, pontosabban, ahol minden kezdet nélkül is folytatódnak, földek és megint földek, függetlenül attól, van-e beléjük vetve valami, van-e ösvény rajtuk. Táj, amelyből az állomás megpróbálja elkeríteni magát. Ez egy furcsa érzés. Leképződik valami, ami sosem volt eltitkolva. Az utas el is bambulhat, mintha az állomás fontoskodásából sokkal fontosabb ürességbe kóstolna bele. Csakhogy üresség-e ez? Vagy éppen fordítottja. Ilyenkor támad a gyanú, hogy talán mégsem lehet ártatlanul utazni (Mészöly 1987: 292).

8-9. kép. Szőlőhegyből szabadidő

(Gölle, Somogy)

(Mihálynerge, Nógrád)

Kinyitotta a zsalukat. Nem számított a rázuhanó fényre. Leragadt szemhéján keresztül is vakította a nap, porosan égett a hunyt szemében a sötétség. A napfény addigi életében csak mint barnító sugarak forrása szerepelt, esetleg mint mitológiai kötészeti szimbólum. Soha nem találkozott ezzel a sűrű, testes fényvel, az elemi fényvel, igen, a fényvel, amely tulajdonképpen az ötödik elem. Lassanként kezdte megszokni a ragyogást, óvatosan pislogott a teraszra, a kertre. Este észre se vette, hogy az egyik oszlopon dúsan végigömlik egy futórózsabokor. A szirmok vöröse üvegesen áttetsző lett a nekivadult fényben, sőt még a levelek zöldje is felizzott (Ács 1984: 23).

10–11. kép. Templom, víztorony

(Nagylóc, Nógrád)

(Cserepuszta, Gölle része, Somogy)

Az istenhit magasba törő, karcús, törékeny tornyai, még a falusi templomok eget ostromló tornya is, mindenfajta hit és elragadtatás magasba nyújtózása nyúlánk oszlopokon, dombok tetején – ez van Laura és Károly idegzetébe írva. S az alázat, melyet templomok és emlékoszlopok tövében kicsire zsugorodva átéltek, hitetlenségük ellenére, vagy éppen azért: illetéktelenségük miatt (Ács 1980: 32).

12–13. kép. Uradalomból szocialista nagyüzem

(Mezőhegyes, Békés)

A falut átszelő műút mellett nádtetős, viharvert épület, a mezőfenei termelőszövetkezet irodája. Udvarán hatalmas gépszín, üvegfalakkal, munkaruhás szerelők zajonganak benne, a gépeket javítják. Látszik, hogy az irodát örökölték, de a korkövetelményeket szociális és technikai szempontból kielégítő gépszínt már saját erejükből építették. S ez kicsit a termelőszövetkezeti vezetők gondolatvilágát, mondhatjuk, változó világképét is jellemzi. Új irodaházat építeni fölösleges flanc, de a drága gépek nem rozsdásodhatnak a szabad ég alatt (Galgóczi 1973: 114).

(Karancseszki, Nógrád)

– Mi ugyanis az istálló tervezésével párhuzamosan egy színház tervezésén is dolgozunk. Nemzetgazdasági érdekek szempontjából azonban az istállóépítés megelőzi a színházépítést, tehát a színházzal csak mellékesen foglalkozunk. Azért közlöm ezt veled, hogy ha valamelyik nap benézel Irénke munkájába, nehogy véletlenül megkérdeszd, hogy minek egy színházba fejőgép. Érted? (Kolozsvári 1970: 403).

14–15. kép. Sáros utca, kövesút

(Kadarkút, Somogy)

(Bánokszentgyörgy, Zala)

Búzatáblák, tengeritáblák, könnyű erdők, benzinkutak, csárdák és stoppoló szerelmesek maradtak el mögöttük. Élvezte az országutat, a sebességet, az alárohanó sűrű beton titokzatos távlatát, amelyben az erőteljes mozgás mintegy folytonosan beleolvadt, élvezte a mély, erőlködés nélküli motorhangot, az abszolút kompressziót és a mellette röpködő loknikat. A fel- és leúszó vidékek, a lomberdők, a távolban megcsillanó vizek, és Magyarország mérhetetlenül és időtelenül kitűzött mérföldkövei: a sárga vagy fehér templomtornyok, a falvak, községek szívében (Dobai 1978: 259, 261).

16–17. kép. Vályogból emeletre

(Berzence, Somogy)

– Ez a hegy kincsbánya – mondta – Megad mindent, csak sok verejték az ára. Tűzhányó korában úgy megkeverte a hátán a földet, hogy ekkora területen, mint a maguké, mindent meglelhet, amiből felépíthető egy szegény ember háza. Kővet, kavicsot, homokot, agyagot, sárgát, kéket vagy olyan fehérét, hogy meszelní sem kell (Tatay 1990: 480–181).

(Kishartyán, Nógrád)

A házak mind eltérnek egymástól, ahogy bárhol a világon, jól látom, nincs köztük két egyforma, és mégis, valami lehangoló, sőt visszataszító egyformaság uralkodik rajtuk, úgy valahogy, mintha egy értelem és jelentés nélküli betűsor lennének, aminek nem akar vége szakadni. Ezt az émelyítő sivárságot fokozza az utca – ha annak nevezhetem egyáltalán – céltalan tekergőzése, hogy miközben a kövek a talpam alatt, a por meg a vízmosta gödrök állandóak, az utca örökké változik, hol szurodokká keskenyedek, hol meg szétterül, mint egy letaposott legelő (Hallama 1990: 150).

